

تحلیل محتوای شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی

در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

زهره محمدی^۱، سلیمان مرادی دیمان‌دول^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵

چکیده:

امروزه از فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی بسیار صحبت می‌شود. این فرهنگ و تمدن شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی دارد که افراد جامعه باید از دوران کودکی با آن آشنا شوند و هویت‌شان در آن جهت شکل بگیرد تا فرهنگ ایرانی-اسلامی محقق شود. یکی از موارد رسمی آشنایی با این شاخصه‌ها و مؤلفه‌ها، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی است. هدف این پژوهش، سنجش میزان توجه به این شاخصه‌ها و مؤلفه‌ها در دو بعد هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در واژه‌ها و تصاویر کتاب‌های مذکور است. برای مطالعه، شاخصه‌های زمان، مکان و فرهنگ در نظر گرفته شد. روش تحقیق اسنادی و از تکنیک تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. جامعه آماری، کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی جمهوری اسلامی ایران است. داده‌ها از طریق فیش برداری گردآوری شد. یافته‌ها نشان داد که در کتاب‌ها به هر دو بعد هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی توجه شده، اما برابر نبوده است؛ در مؤلفه‌های زمان و مکان بیشتر به شاخصه‌های هویت فرهنگی ایرانی و در مؤلفه‌های فرهنگ بیشتر به شاخصه‌های هویت فرهنگی اسلامی پرداخته است. در واژه‌ها و تصاویر به اساطیر ملی و دینی هیچ اشاره‌ای نشده است، درحالی‌که باعث تقویت روحیه حماسی و میهن دوستی در آن‌ها می‌شود.

واژگان اصلی: شاخصه‌ها، مؤلفه‌ها، هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی، مطالعات اجتماعی، تحلیل محتوا.

مقدمه و بیان مسئله

هویت^۱ از مفاهیم بین‌رشته‌ای در علوم اجتماعی است که در لغت به معنای تشخیص (دهخدا، ۱۳۸۱) و آنچه سبب شناسایی شخص باشد (معین، ۱۳۸۷)، تعریف شده است. اریکسون^۲ معتقد است: «هویت فرهنگی عبارتست از پابندی به آداب و رسوم، سنت‌ها و ارزش‌های گذشته و نوین جامعه که منجر به غرور ملی شود، در عین حالی که فرد از استقلال برخوردار است» (علیخانی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). مسئله هویت به‌طور عام و هویت فرهنگی به‌طور خاص است. اگر هویت فرهنگی در بین دانش‌آموزان در سنین پایین شکل بگیرد، زنجیره گذشته و حال کامل خواهد شد و دانش‌آموزان میراث فرهنگی خود را حفظ کرده و انسجام درونی در ساختار فرهنگی و اجتماعی به وجود می‌آید. عوامل مختلفی از جمله خانواده، رسانه‌های جمعی و آموزش و پرورش در شکل‌گیری هویت تأثیرگذار هستند. از آنجا که دانش‌آموزان بیشتر وقت خود را در مدرسه می‌گذرانند، نهاد آموزش و پرورش می‌تواند، از راه‌های مختلفی مانند معلم، کتاب‌های درسی و فضای آموزشی به هویت‌یابی دانش‌آموزان کمک کند. کتاب‌های درسی منعکس‌کننده‌ی هدف‌های تربیتی هستند و در نظام آموزشی کشور نقش مهمی دارند و در ساختن هویت دانش‌آموزان بسیار مؤثرند. شناسایی، درک و تعریف دانش‌آموزان از ملت ایران و هویت ملی و احساس تعلق، وابستگی و وفاداری به آن می‌تواند ثمرات ارزنده‌ای در زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان داشته باشد که سیاست‌گذاران نظام آموزش و پرورش در جستجوی دستیابی به آن‌ها هستند (جدیدی محمد آبادی، ۱۳۹۴: ۴۳). منابع آموزشی در کشورهایی با سیستم آموزشی متمرکز مانند ایران اهمیتی چند برابر پیدا می‌کنند. دانش‌آموزان در جریان تربیت در دوره‌های ابتدایی و راهنمایی نخستین مفاهیم و انگاره‌های مربوط به هویت قومی و ملی را می‌آموزند. کتاب‌های درسی باید هم در زمینه‌ی دادن اطلاعات و ایجاد آگاهی‌های لازم و بالا بردن قدرت تجزیه و تحلیل فراگیران بکوشد و هم از نظر عاطفی آن‌ها را تحت تأثیر قرار داده و احساس مثبت نسبت به هویت ملی و مذهبی در سطوح بالا در آن‌ها ایجاد نماید. از آنجایی که دانش‌آموزان مقطع ابتدایی در مرحله‌ی جامعه‌پذیری و شکل‌گیری هویت اجتماعی خود هستند، اگر در این مسیر انحرافی صورت پذیرد، این افراد در آینده و در طول زندگی خود دچار مشکل می‌شوند. لذا تمام نهادهای مسئول و متولی امر تعلیم و

۱ . Identity

۲ . Erikson

تربیت، به‌خصوص نهاد آموزش و پرورش وظیفه دارند تمام تلاش و امکانات خود را به‌منظور جامعه‌پذیری و هویت‌یابی مطلوب این قشر به‌کار گیرند. یکی از ابزارهای رسیدن به این هدف، کتاب‌های درسی است که باید در تدوین آنها دقت کافی صورت بگیرد.

در دنیای معاصر به‌دلیل تشدید ارتباطات و جهانی‌شدن فرهنگ‌ها از طریق وسایل ارتباط جهانی، احتمال درهم‌آمیزی عناصر فرهنگ بیگانه با فرهنگ ایرانی - اسلامی، نظام تعلیم و تربیت کشور را با چالش مواجه نموده و حساسیت بیشتری برای همه نهادهای اجتماعی سهیم در کار فرهنگ‌سازی کشور از جمله نهاد مهم آموزش و پرورش فراهم آورده است. لذا محتوای کتاب‌های درسی به‌خصوص کتاب‌هایی مانند مطالعات اجتماعی که جای مانور زیادی برای شکل‌گیری هویت و فرهنگ‌پذیری دارد باید به‌طور مرتب مورد رصد و بازبینی قرار بگیرد.

۱- اهداف و سؤالات پژوهش

هدف این پژوهش، تحلیل محتوای شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی و بررسی میزان به‌کارگیری این شاخصه‌ها و مؤلفه‌ها در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی و مقایسه آنها در بین شش پایه تحصیلی است.

سؤالات تحقیق عبارتند از:

- چه میزان به شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی توجه شده است؟
- میزان توجه به شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت اسلامی در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی در پایه‌های مختلف چگونه است؟
- میزان توجه به شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی اسلامی در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی چگونه است؟

۲- پیشینه پژوهش

جدیدی محمد آبادی (۱۳۹۴) تحقیق «کتاب‌های درسی فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم از حیث توجه به هویت ملی بر محور استناداردهای مصوب» را با روش تحلیل محتوا انجام داد. یافته‌ها نشان داد که نماد جغرافیا و مکان ملی - طبیعی، مشاهیر ایرانی و فرهنگ در حد نسبتاً مناسب

توجه شده است. به نمادهای پرچم، سرود ملی، تقویم رسمی، قومیت، ادبیات ملی، اساطیر ایرانی، مکان تاریخی و ملی و هنر ایرانی کم توجه شده است و به نماد دین اصلاً توجه نشده است. نتیجه اینکه کتاب‌های اجتماعی و فارسی به‌طور متعادل و متوازن به نمادهای هویت ملی نپرداخته‌اند.

خوشخویی و دیگران (۱۳۹۰) تحقیق «بررسی میزان تأکید کتاب‌های تعلیمات اجتماعی تاریخ و فارسی دوره راهنمایی بر هویت اسلامی- ایرانی» را با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام دادند. کتاب‌های تعلیمات اجتماعی، تاریخ و فارسی دوره راهنمایی (شامل نه جلد و ۱۰۴۸ صفحه) بود، یافته‌ها نشان داد که میزان تأکید بر مؤلفه‌های هویت ایرانی- اسلامی سه کتاب تاریخ با میانگین ۴۷/۷۳ در رتبه‌ی اول و سه کتاب فارسی با میانگین ۲۲/۵۶ در رتبه‌ی دوم و سه کتاب تعلیمات اجتماعی با میانگین ۱۰/۳۳ در رتبه‌ی سوم قرار دارند. در مجموع بیشترین شاخصی که برای هویت اسلامی- ایرانی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی، تاریخ و فارسی به آن پرداخته شده، مؤلفه‌ی مفاخر ادبی، شخصیت‌های برجسته ایرانی و مؤلفه‌ی اخلاقیات بوده و مؤلفه‌ی سرود ملی کمتر از همه مورد توجه قرار گرفته است.

غفاری و دیگران (۱۳۹۰) در پژوهش «تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی پایه‌های چهارم و پنجم ابتدایی از نظر برخورداری از مؤلفه‌های هویت ملی»، مؤلفه‌های هویت ملی شامل: پرچم، سرود ملی، جشن‌های ملی، رسوم ملی، هنجارهای ملی، میراث فرهنگی، ویژگی‌های جغرافیایی، خرده‌فرهنگ‌های ملی، تعاملات بین‌المللی و اسطوره‌های ملی را در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی سال چهارم و پنجم دوره ابتدایی مورد مطالعه و تحلیل قرار دادند. یافته‌ها نشان داد؛ ویژگی‌های جغرافیایی بیشترین اهمیت و سرود ملی دارای کمترین اهمیت است. نمادهای پرچم و سرود ملی و رسوم ملی مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند. به هنجارهای ملی و اسطوره‌های ملی توجه کمی شده است. نتیجه اینکه محتوای کتاب‌های مذکور نمی‌توانند نقش چندان مؤثری در تقویت و پرورش هویت ملی دانش‌آموزان ایفا کنند.

نوشادی و دیگران (۱۳۹۰) در پژوهش «نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی» با روش تحلیل محتوا مقوله‌های دینی، سیاسی، ارزش‌ها و هنجارهای ملی، میراث فرهنگی، اسطوره‌های ملی، نمادهای ملی، ویژگی‌های جغرافیایی، خرده‌فرهنگ‌های قومی، افتخارات ملی و تجدد را شناسایی کردند. براساس یافته‌ها، کتاب‌های نامبرده به مقوله دینی و سیاسی به‌عنوان رکن اسلامیت در حد نسبتاً مناسبی پرداخته شده است. درحالی‌که ارزش‌ها و هنجارهای ملی، اسطوره‌های ملی، خرده‌فرهنگ‌های قومی، نمادهای

ملی و تجدد مورد غفلت قرار گرفته‌اند.

خسروانیان (۱۳۸۷) «ترسیم هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۶» را با روش تحلیل محتوا انجام داد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) به جنبه‌ی هویت ایرانی اهمیت بیشتری داده شده و بر عکس بعد از به ثمر رسیدن انقلاب اسلامی به اسلام و آموزش مفاهیم اسلامی توجه بیشتری شده است. در هر دو دوره‌ی مورد بحث، اوضاع سیاسی در محتوای این کتاب‌ها در نهایت شکل‌دهی هویت ملی و دینی دانش‌آموزان تأثیر داشته است.

کیم (۲۰۰۴) در پژوهشی برنامه‌ی درسی کره را مورد نقد و بررسی قرار داد. یافته‌ها نشان داد که توجه به هویت ملی در درس مطالعات اجتماعی برنامه‌ی درسی کره از نیمه‌ی قرن بیستم مورد توجه قرار گرفته است. به علاوه از آن زمان تاکنون، برنامه‌ی درسی کره، هفت بار مورد تجدید نظر قرار گرفته است که در هر مرتبه با توجه به تغییرات اجتماعی کره و همچنین جهان، مفهوم پردازی هویت ملی در برنامه‌ی درسی اصلاح شده است.

سیری‌واردنا^۲ (۲۰۰۲) هویت ملی را در نظام آموزشی سریلانکا بررسی کرده است. مطالعات نشان داد که کتب درسی سریلانکا به‌ویژه تاریخ، براساس تمایزات قومی و در برخی موارد (برتری قومی) تهیه شده‌اند (منظور اقوامی مانند سین‌هالا^۳ و تامیل‌نادو^۴ می‌باشد). بنابر اعتقاد این پژوهشگر، چنین تعلیم و تربیتی که برتری قومی و نژادی را پرورش داده و آن را تشویق کند، موجب تخریب (وحدت ملی) و به تبع آن احساس ضعف هویت ملی می‌گردد. وی نتیجه می‌گیرد که برای دستیابی به هویت ملی، باید کتاب‌های درسی تجدید نظر شود.

تحقیقات انجام شده در این زمینه، به کتاب‌های تاریخ یا مطالعات اجتماعی متوسطه یا راهنمایی پرداخته‌اند و فقط هویت اسلامی یا ایرانی را مدنظر قرار داده‌اند. هویت ایرانی-اسلامی در تحقیقات مقطع ابتدایی نیز فقط در یک یا دو پایه انجام شده است. اما این پژوهش هویت ایرانی اسلامی را در کلیه شش پایه‌ی مقطع ابتدایی در نظام جدید مدنظر قرار داده و مولفه‌های هویت ایرانی اسلامی را در هر پایه با یکدیگر مقایسه کرده است.

1 . Kim

2 . Siriwardena

3 . Sinhala

4 . Tamil Nadu

۳- ملاحظات مفهومی و نظری پژوهش

باتوجه به اینکه پژوهش به مطالعه‌ی چگونگی به‌کارگیری مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی می‌پردازد، بر رویکرد نظری واحدی تکیه ندارد؛ چهارچوب مفهومی این تحقیق را عمدتاً نظریات ازلی انگاران^۱، نمادپردازان قومی^۲ و به‌ویژه آراء آنتونی گیدنز^۳ تشکیل می‌دهد، که به اجمال به آن‌ها اشاره می‌شود.

ازلی انگاران هویت قومی را مقوله‌ای پیشینی می‌دانند که همچون میراثی به فرد می‌رسد. از نظر آنها عناصر عینی همچون زبان، فرهنگ، دین، سرزمین و رسوم مشترک نقش مؤثری در تعیین هویت افراد دارند(کوش^۴، ۱۳۸۱: ۱۴۶).

نمادپردازان قومی مدعی‌اند هویت‌ها از یک‌سو بر رفتار از قبل موجود اساطیر، نمادها و خاطره‌ها استوارند و از سوی دیگر دگرگونی‌های مدرنیته کنونی نیز در ساخته‌شدن و تداوم آن‌ها نقش دارند. آرمسترانگ^۵ مشهورترین نظریه‌پردازان این رویکرد معتقد است: «شکل‌گیری هویت‌های قومی را باید در بعد زمانی چند قرن بررسی کرد، تنها یک چشم انداز زمانی گسترش یافته می‌تواند، دوام تعلقات قومی و تحول معنایی مرزهای هویت آدمی را آشکار سازد»(اوزکیرملی^۶، ۱۳۸۳: ۲۰۶).

گیدنز مؤلفه‌های زمان و مکان را مهم‌ترین متغیرهای تعیین‌کننده‌ای می‌داند که در شکل‌گیری هویت هر فرد نقشی اساسی برعهده دارند. وی فرهنگ، زبان، عناصر جغرافیایی و بوم‌شناختی را از عوامل مؤثر در هویت‌یابی فرد می‌داند و بیشترین تأکید را روی مؤلفه‌ی زمان دارد؛ زمان مهمترین مؤلفه در نظریه اجتماعی است، زیرا رخداد حوادث در زمان، ویژگی اجتناب‌ناپذیر تمام اشکال اجتماعی است و عنصر زمان در تمام فعالیت‌های اجتماعی حضور دارد. زمان‌مندی که جزء لاینفک فرهنگ سستی است به عنوان پدیده‌ای مستقل مورد توجه قرار می‌گیرد(گیدنز، ۱۳۸۴: ۲۰۵).

هویت دینی(اسلامی): دین از یک منظر، آنقدر ساده به نظر می‌آید که کسی می‌تواند یک

۱ . Primordialists

۲ . Ethno-Symbolists

۳ . Antony Gidens

۴ . Cuhe

۵ . Armstrong

۶ . Ozkirimli

تجربه حقیقی داشته باشد و از منظری دیگر، به اندازه‌ای جامع و پیچیده است که برای فهم کامل و بهره‌گیری تام از آن، نیازمند تجزیه و تحلیل است (هیوم^۱، ۱۳۷۲: ۱۸). وبر^۲ اولین صاحب‌نظری است که به جامعه‌شناسی دین به صورت علمی نگاه کرد (واخ^۳، ۱۳۸۰: ۸). وبر رابطه میان دین و تغییر اجتماعی را در کانون توجه خود قرار داد، در حالیکه دورکیم^۴ توجهی به آن نداشت (گیدنز، ۱۳۸۶: ۷۸۰). دین نقشی اساسی در پیدایش سرمایه‌داری در غرب و در عدم رشد آن در دیگر نقاط جهان داشته است (ریتزر^۵، ۱۳۸۸: ۳۵).

هویت در اسلام براساس رهنمودهای قرآن و روایات معصومین مبتنی بر اصول مختلفی است. حضرت علی (ع) می‌فرماید: «خداوند رحمت کند کسی را که بداند از کجا آمده، در کجا قرار گرفته و به کجا می‌رود» (فیض کاشانی، ۱۳۸۸، جلد ۱: ۱۱۶). در اینجا به برخی از مهم‌ترین شاخصه‌های مؤثر در هویت اسلامی اشاره می‌شود.

– خدا

خداوند در مورد یگانگی خود، آیات متعددی بیان فرموده‌اند، از جمله: «خدای شما یکی است پس همه در برابرش سر تسلیم فرود آورید» (حج، ۳۶). حضرت علی (ع) می‌فرماید: «سرآغاز دین، خداشناسی است، و کمال شناخت خدا، باور داشتن او، و کمال باور داشتن خدا، شهادت به یگانگی اوست» (رضی، ۱۳۸۵: ۲۱).

– قرآن

«این کتاب (قرآن) حجت و بیانی است برای عموم مردم و راهنما و پندی برای پرهیزگاران» (آل عمران، ۱۳۸).

– نماز

نماز یکی از شاخصه‌های اصلی تربیت دینی، نقشی اصلی در ایجاد هویت دینی جامعه‌ی اسلامی را برعهده دارد (سعید، ۱۳۶۱: ۲۳). «برپای دار نماز را، به درستی که نماز نهی می‌کند از

۱ . Hume

۲ . Max Weber

۳ . Wakh

۴ . Durkheim

۵ . Ritzer

کارهای زشت و ناپسند» (سوره عنکبوت، ۴۵).

– اذان

پیامبر(ص) فرمودند: «کسی که فرزندی به او داده شد در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه بگوید، زیرا این عمل، نوزاد را از شر شیطان حفظ می‌نماید» (مجلسی، ۱۳۹۲، جلد ۸۴: ۱۶۲).

– مسجد

«اینکه مساجد ویژه‌ی خداست، پس هیچ‌کس را با خدا نخواند» (سوره جن، آیه ۱۸). امام علی(ع): «کسی که حرمت مسجد را نگه دارد، روز قیامت خداوند را با چهره‌ای خندان ملاقات می‌کند و خداوند نامه‌اش را به دست راستش می‌دهد» (مجلسی، ۱۳۹۲، جلد ۸۴: ۱۶۲).

– حجاب اسلامی

«و به زنان مؤمن بگو که چشمان خویش فروگیرند و شرمگاه خود نگه دارند و زینت‌های خود را جز آن مقدار که پیداست آشکار نکنند و مقنعه‌های خود را تا گریبان فروگذارند و زینت‌های خود را آشکار نکنند، جز برای شوهر خود یا پدر خود...» (نور، ۳۱). رسول اسلام(ص): «بهترین زنان شما، زنی است که برای شوهرش آرایش و خودنمایی کند، اما خود را از نامحرمان بپوشاند» (مجلسی، ۱۳۹۲، جلد ۱۰۳: ۲۳۵).

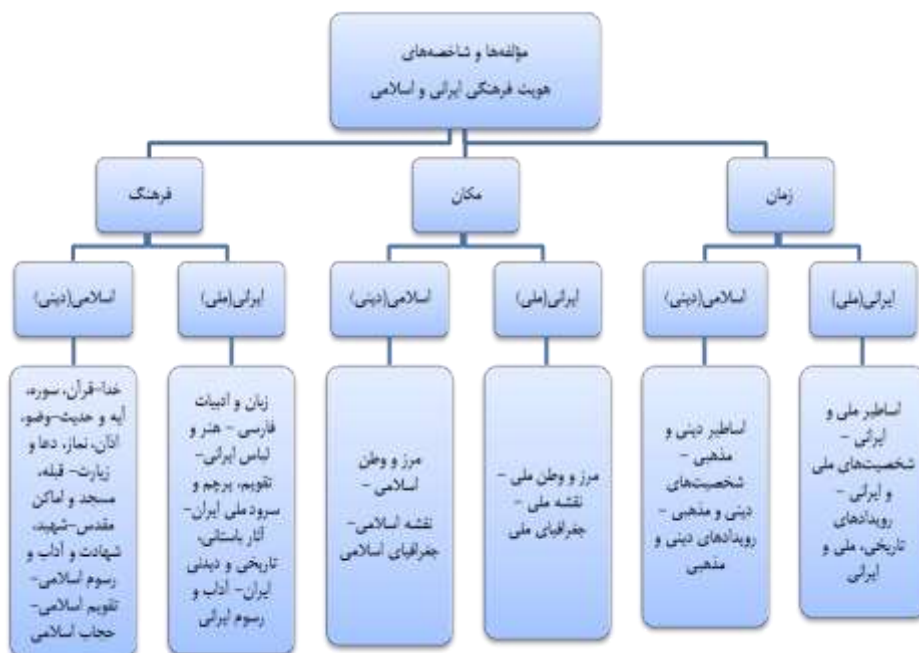
هویت ملی(ایرانی): به معنای احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی است. مهمترین عناصر و نمادهای ملی که سبب شناسایی و تمایز می‌شوند، عبارتند از: «سرزمین، دین و آیین، آداب و مناسک، تاریخ، زبان و ادبیات، مردم و دولت». در درون یک اجتماع ملی میزان تعلق و وفاداری اعضا به هر یک از عناصر و نمادهای مذکور، شدت احساس هویت ملی آن‌ها را مشخص می‌سازد(یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷). هویت ایرانی در نهضت‌های قومی، سیاسی و دینی دوران ساسانیان شکل گرفت و در دوران اسلامی با فراز و نشیب‌هایی پایدار ماند. در عصر صفوی تولدی دیگر یافت و در عصر جدید به صورت هویت ملی ایران متجلی شد(اشرف، ۱۳۷۸: ۵۲۲). آگاهی، تعلق خاطر و پابندی فرد به ارزش‌ها، اسطوره‌ها، نهادها و هنجارهای ملی، میراث فرهنگی، موقعیت خاص جغرافیایی ایران، ملاک داشتن هویت ایرانی است(رزازی فر، ۱۳۸۴: ۱۳۲).

دانش تاریخی، به معنای آگاهی از مهمترین حوادث و شخصیت‌های تاریخی و تعلق خاطر تاریخی، نسبت به حوادث و وقایع و شخصیت‌های مثبت و منفی است که نتیجه‌ی آن، برخورد

مثبت و افتخارآمیز با آن یا موفق دانستن فعالیت‌ها و اقدامات شخصیت‌های مؤثر در تاریخ کشور و احساس غرور یا ناراحتی و سرافکنندگی و تحقیرشدن است (صنیع اجلال، ۱۳۸۴: ۱۹).

در پژوهش حاضر با در نظر گرفتن مؤلفه‌های زمان، مکان و فرهنگ و تعیین شاخصه‌های مناسب برای این مؤلفه‌ها، سعی شده تا بعد هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی عمیقاً بررسی شود. با توجه به نظریه‌ها و آراء اندیشمندان و با بهره‌گیری از نقاط مشترک آن‌ها، مدل تئوریک (شکل ۱) برای شاخصه‌ها و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی ارائه می‌گردد.

شکل ۱. مؤلفه‌ها و شاخصه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

۴- روش تحقیق

پژوهش از نوع توصیفی و رویکرد کاربردی است و با تکنیک تحلیل محتوای اسنادی انجام شده است. در مطالعات کیفی هدف آن است که تأثیر متن‌های مورد نظر بر روی گیرنده‌ی پیام (خواننده، شنونده، بیننده) سنجیده شود (رفیع‌پور، ۱۳۸۸: ۱۱۲). لذا بار ارزشی مفاهیم و عبارت‌های به کار برده شده بررسی و شمارش شدند. منابع مورد تحلیل جهت شناسایی شاخصه‌ها و مؤلفه‌ها، متن کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی در سال

تحصیلی ۹۷-۱۳۹۶ و ۹۸-۱۳۹۷ است. دلیل انتخاب مطالعات اجتماعی، از یک سو محتوا و اهداف تدوین این کتاب‌ها و هم‌راستایی در داشتن عناصر و مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی و از سوی دیگر آشنایی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی که در سن جامعه‌پذیری با هویت و الگو برداری از هویت‌های دینی و ملی است.

داده‌ها با استفاده از شمارش واژه‌ها و تصاویر موجود در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در چک لیست محقق ساخته جمع‌آوری شده، سپس این واژه‌ها و تصاویر بر اساس بسامد مرتب شده در نرم افزار اکسل^۱ وارد شده و مورد تحلیل قرار گرفتند. مؤلفه‌ها و شاخصه‌های مورد بررسی عبارتند از: زمان، مکان، فرهنگ، اسطوره‌ها، رویدادها، نقشه، آداب و رسوم ایرانی و ... که تمامی واژه‌ها و تصاویر موجود در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی مورد سنجش قرار گرفت. داده‌ها به دو دسته، واژگان و تصاویر تقسیم‌بندی شده و پس از آن با توجه به مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی که بر اساس نظرات و آراء اندیشمندان حوزه‌ی جامعه‌شناسی برای سنجش مفهوم هویت و هویت فرهنگی معرفی شده‌اند، به شمارش کلمات و تصاویر کتاب‌های مورد نظر پرداخته شد. در چک لیست‌های مورد استفاده برای هر کدام از مؤلفه‌های هویت فرهنگی دو طبقه (هویت ایرانی و هویت اسلامی) در نظر گرفته شد (جدول ۱). سپس با توجه به شاخصه‌های تعریف شده برای هر مؤلفه واژه‌ها و تصاویر موجود در کتاب‌ها مورد شمارش قرار گرفت و تعداد تکرار هر شاخصه به تفکیک پایه در چک لیست مورد نظر جهت تحلیل‌های بعدی یادداشت گردید.

در تحلیل محتوا می‌توان اعتبار تحقیق را به شیوه‌های «اعتبار صوری یا اعتبار تجربی» شناسایی کرد؛ اعتبار صوری میزان توافق چند متخصص است (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۲۸۶). اعتبار سنجش بر تطابق مفهوم با معرف‌های تجربی سنجش آن بستگی دارد (بیکر^۲، ۱۳۹۴: ۱۳۸). در پژوهش حاضر، شاخصه‌ها و مؤلفه‌ها از آیات و روایات و نظریات گیدنز، تحقیقات پیشین و نظرات اساتید و استخراج شدند. برای روایی پژوهش، از شیوه‌ی آزمون-آزمون مجدد استفاده شد. این شیوه به دو صورت اعمال می‌شود: ۱- توسط همان محقق (محققان) با فاصله‌ی زمانی ۲-

توسط محقق (محققان) دیگر. ضریب روایی در این پژوهش با فرمول

$$CR = \frac{2M}{N1+N2}$$

محاسبه شد

^۱. Excel

^۲. Baker

که CR ، ضریب روایی، M موارد توافق در دو کدگذاری، NI تعداد کدهای اول و $N2$ تعداد کدهای مطالعه دوم است (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۲۸۹-۲۸۸).

ضریب روایی مربوط به هویت فرهنگی اسلامی در واژگان مؤلفه زمان ۰/۹۵، مؤلفه مکان ۹۲/۰ و در هویت فرهنگی ایرانی در تصاویر مؤلفه زمان ۰/۷۷، مؤلفه ۰/۸۲ شد که از روایی قابل قبولی برخوردار بود.

۵- یافته‌های پژوهش

برای تحلیل کتاب‌های درسی مورد نظر، درس به درس مورد واکاوی قرار گرفتند؛ واژه‌ها و تصاویر کتاب‌ها به تفکیک پایه و درس استخراج شدند. در میان پایه‌های تحصیلی، کاربرگه‌ها، واژه‌ها و تصاویر کتاب پایه ششم نسبت به بقیه پایه‌ها بیشتر بود. کمترین کاربرگه‌ها مربوط به پایه چهارم و کمترین واژه‌ها و تصاویر مربوط به پایه سوم است.

مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی و شاخصه‌های مربوط به این مؤلفه‌ها در دو سطح واژه و تصویر از کتاب‌های مورد نظر و به تفکیک پایه‌های تحصیلی استخراج و درصدگیری شدند. در میان پایه‌های تحصیلی، واژه‌ها و تصاویر پایه سوم هم از نظر هویت فرهنگی ایرانی و هم هویت فرهنگی ایرانی نسبت به سایر پایه‌ها دارای کمترین تعداد بود. واژه‌ها و تصاویر پایه ششم از نظر هویت فرهنگی ایرانی بیشترین تعداد بود. همچنین تصاویر پایه ششم از نظر هویت فرهنگی اسلامی نیز دارای بیشترین بود، اما از نظر واژه‌ها پایه پنجم ابتدایی به نسبت سایر پایه‌ها دارای بیشترین تعداد بود.

شاخصه‌های مربوط به مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی عبارتند از: زمان شامل؛ اساطیر ملی و ایرانی، شخصیت‌های ملی و ایرانی، رویدادهای تاریخی ملی و ایرانی، اساطیر دینی و مذهبی، شخصیت‌های دینی و مذهبی و رویدادهای دینی و مذهبی، مکان شامل؛ مرز و وطن ملی، نقشه‌ی ملی، جغرافیای ملی، مرز و وطن اسلامی، نقشه‌ی اسلامی و جغرافیای اسلامی، فرهنگ شامل؛ زبان و ادبیات فارسی، هنر و لباس ایرانی، تقویم ایرانی، پرچم ایران، سرود ملی ایران، آثار باستانی، تاریخی و دیدنی ایران، آداب و رسوم ایرانی، خدا، قرآن، سوره، آیه، حدیث، وضو، اذان، نماز، دعا، زیارت، قبله، مسجد، اماکن مقدس، شهید و شهادت، آداب و رسوم اسلامی، تقویم اسلامی و حجاب اسلامی. شاخصه‌های مربوط به این مؤلفه‌ها به تفکیک پایه‌های تحصیلی استخراج (جدول ۱) و درصدگیری شدند.

جدول ۱. توزیع واژه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به تفکیک پایه

هویت فرهنگی اسلامی		هویت فرهنگی ایرانی		پایه	مؤلفه
تعداد	درصد	تعداد	درصد		
۲	۰/۰۲	۱۳	۰/۱۵	سوم	زمان
۱۸	۰/۱۵	۱۷۷	۱/۴۷	چهارم	
۳۰۴	۱/۶۸	۱۵۶	۰/۸۶	پنجم	
۶۵	۰/۳۶	۲۹۱	۱/۴۱	ششم	
۰	۰	۱۸	۰/۲۰	سوم	
۹	۰/۰۸	۶۵۴	۵/۴۴	چهارم	مکان
۳۵۶	۱/۹۶	۶۸۹	۳/۸۰	پنجم	
۱۹۶	۰/۹۵	۸۱۴	۳/۹۶	ششم	
۷۷	۰/۸۷	۲۷	۰/۳۰	سوم	فرهنگ
۹۷	۰/۸۱	۳۱۶	۲/۶۳	چهارم	
۳۵۳	۱/۹۵	۴۵	۰/۲۵	پنجم	
۳۱۸		۱۳۶	۰/۶۶	ششم	

۱/۵۴

تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۱۳ مرتبه (۰/۱۵ درصد)*، پایه‌ی چهارم ۱۷۷ مرتبه (۱/۴۷ درصد)، پایه‌ی پنجم ۱۵۶ مرتبه (۰/۸۶ درصد) و در پایه‌ی ششم ۲۹۱ مرتبه (۱/۴۱ درصد) بود. مؤلفه‌ی زمان هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی ششم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشته است. این مؤلفه در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

* نسبت هر مؤلفه به کل واژه‌های شمارش شده در همان پایه.

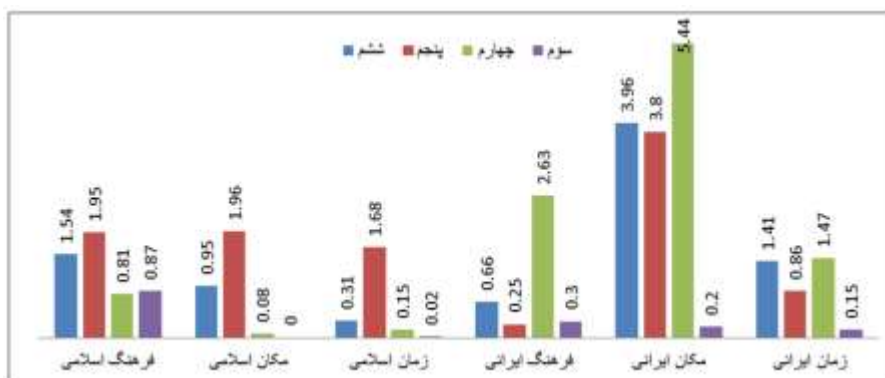
تعداد تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۱۸ مرتبه (۰/۲۰ درصد)، پایه‌ی چهارم ۶۵۴ مرتبه (۵/۴۴ درصد)، پایه‌ی پنجم ۶۸۹ مرتبه (۳/۸۰ درصد) و در پایه‌ی ششم ۸۱۴ مرتبه (۳/۹۶ درصد) بود. مؤلفه‌ی مکان هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی ششم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشت. این مؤلفه در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

تعداد تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۲۷ مرتبه (۰/۳۰ درصد)، پایه‌ی چهارم ۳۱۶ مرتبه (۲/۶۳ درصد)، پایه‌ی پنجم ۴۵ مرتبه (۰/۲۵ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۳۶ مرتبه (۰/۶۶ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشت. مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی پنجم کمترین درصد تکرار را داشته است.

تعداد تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۲ مرتبه (۰/۰۲ درصد)، پایه‌ی چهارم ۱۸ مرتبه (۰/۱۵ درصد)، پایه‌ی پنجم ۳۰۴ مرتبه (۱/۶۸ درصد) و در پایه‌ی ششم ۶۵ مرتبه (۰/۳۶ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی پنجم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشت. مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی پنجم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

در واژگان کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی هیچ اشاره‌ای نشده است. تعداد تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی چهارم ۹ مرتبه (۰/۰۸ درصد)، پایه‌ی پنجم ۳۵۶ مرتبه (۱/۹۶ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۹۶ مرتبه (۰/۹۵ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی پنجم، بیشترین تکرار را داشته و در پایه‌ی سوم هیچ تکراری نداشت. مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی پنجم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

تعداد تکرار واژگان مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۷۷ مرتبه (۰/۸۷ درصد)، پایه‌ی چهارم ۹۷ مرتبه (۰/۸۱ درصد)، پایه‌ی پنجم ۳۵۳ مرتبه (۱/۹۵ درصد) و در پایه‌ی ششم ۳۱۸ مرتبه (۱/۵۴ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی پنجم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشته است. مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی پنجم بیشترین و در پایه‌ی چهارم کمترین درصد تکرار را داشت.

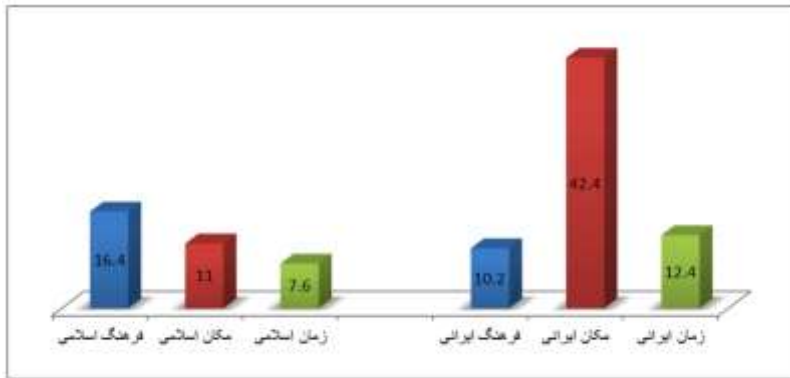

نمودار ۱. توزیع واژه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به تفکیک پایه
واژه‌های به کار گرفته شده در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در مؤلفه زمان، مکان و فرهنگ نیز به تفکیک فرهنگی ایرانی و اسلامی استخراج گردید (نمودار ۲)؛ در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی به مؤلفه‌ی زمان ۱۲/۴ درصد توجه شده است، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۷/۶ درصد توجه شده است. یعنی به مؤلفه‌ی زمان، در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی بیشتر توجه شده است.

در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی به مؤلفه‌ی مکان ۴۲/۴ درصد توجه شده است، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۱۱ درصد توجه شده است. یعنی به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی بیشتر توجه شده است.

در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی به مؤلفه‌ی فرهنگ ۱۰/۲ درصد توجه شده است، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۱۶/۴ درصد توجه شده است. یعنی به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی کمتر توجه شده است.

با توجه به درصدهای مؤلفه زمان، مکان و فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در واژه‌ها می‌توان گفت، بیشترین میزان توجه مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی و کمترین میزان توجه مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی بود.

نمودار ۲. مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در واژه‌های کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

علاوه بر بررسی واژه‌ها، تصاویر مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به تفکیک پایه نیز استخراج (جدول ۲) گردید.

جدول ۲. توزیع تصاویر هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به تفکیک پایه

مؤلفه	پایه	هویت فرهنگی ایرانی		هویت فرهنگی اسلامی	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد
زمان	سوم	۳	۰/۹۰	۰	۰
	چهارم	۱۴	۳/۵۵	۲	۰/۵۱
	پنجم	۱۹	۴/۲۹	۲	۰/۴۵
	ششم	۴۴	۷/۱۱	۰	۰
	سوم	۳۸	۱۱/۳۴	۰	۰
مکان	چهارم	۱۱۵	۲۹/۱۹	۰	۰
	پنجم	۷۷	۱۷/۳۸	۷۷	۱۷/۳۸
	ششم	۱۰۷	۱۷/۲۹	۱۲۶	۲۰/۳۵
	سوم	۳۴	۱۰/۱۵	۱۲۴	۳۷/۰۱
فرهنگ	چهارم	۱۰۰	۲۵/۳۸	۶۷	۱۷/۰۱
	پنجم	۴۵	۱۰/۱۶	۷۷	۱۷/۳۸
	ششم	۱۰۹	۱۷/۶۱	۱۰۶	۱۷/۱۳
	سوم	۳۴	۱۰/۱۵	۱۲۴	۳۷/۰۱

تعداد تکرار تصاویر مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی در کتاب پایه‌ی سوم ۳ مرتبه (۰/۹۰ درصد*)، پایه‌ی چهارم ۱۴ مرتبه (۳/۵۵ درصد)، پایه‌ی پنجم ۱۹ مرتبه (۴/۲۹ درصد) و در پایه‌ی ششم ۴۴ مرتبه (۷/۱۱ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی ششم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشت. مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی ششم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

تعداد تکرار تصاویر مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی پایه‌ی سوم ۳۸ مرتبه (۱۱/۳۴ درصد)، پایه‌ی چهارم ۱۱۵ مرتبه (۲۹/۱۹ درصد)، پایه‌ی پنجم ۷۷ مرتبه (۱۷/۳۸ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۰۷ مرتبه (۱۷/۲۹ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشت. مؤلفه‌ی مکان هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشت.

تعداد تکرار تصاویر مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی در کتاب پایه‌ی سوم ۳۴ مرتبه (۱۰/۱۵ درصد)، پایه‌ی چهارم ۱۰۰ مرتبه (۲۵/۳۸ درصد)، پایه‌ی پنجم ۴۵ مرتبه (۱۰/۱۶ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۰۹ مرتبه (۱۷/۶۱ درصد) می‌باشد. این مؤلفه در پایه‌ی ششم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین میزان تکرار را داشته است. مؤلفه‌ی فرهنگ هویت فرهنگی ایرانی در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌ی سوم کمترین درصد تکرار را داشته است.

به این مؤلفه در تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و ششم اشاره‌ای نشده است. تعداد تکرار تصاویر مربوط به این مؤلفه در پایه‌ی چهارم ۲ مرتبه (۰/۵۱ درصد) و در پایه‌ی پنجم ۲ مرتبه (۰/۴۵ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌های پنجم و چهارم به میزان برابر تکرار شده و در پایه‌های سوم و ششم هیچ تکراری نداشته است. مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی چهارم بیشترین و در پایه‌های سوم و ششم کمترین درصد تکرار را داشته است.

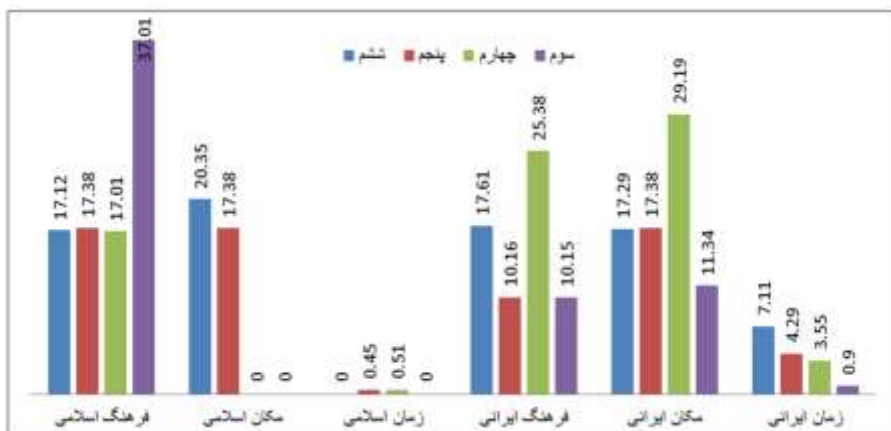
به این مؤلفه در تصاویر کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم و چهارم اشاره‌ای نشده است. تعداد تکرار تصاویر مربوط به این مؤلفه در پایه‌ی پنجم ۷۷ مرتبه (۱۷/۳۸ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۲۶ مرتبه (۲۰/۳۵ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی ششم، بیشترین میزان تکرار را داشته و در پایه‌های سوم و چهارم هیچ تکراری نداشت. مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی

* نسبت هر مؤلفه به تصاویر شمارش شده در همان پایه.

ششم بیشترین و در پایه‌های سوم و چهارم کمترین درصد تکرار را داشت.

تعداد تکرار تصاویر مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی سوم ۱۲۴ مرتبه (۳۷/۰۱ درصد)، پایه‌ی چهارم ۶۷ مرتبه (۱۷/۰۱ درصد)، پایه‌ی پنجم ۷۷ مرتبه (۱۷/۳۸ درصد) و در پایه‌ی ششم ۱۰۶ مرتبه (۱۷/۱۳ درصد) بود. این مؤلفه در پایه‌ی سوم بیشترین و در پایه‌ی چهارم کمترین میزان تکرار را داشت. مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی اسلامی در پایه‌ی سوم بیشترین و در پایه‌ی چهارم کمترین درصد تکرار را داشت.

نمودار ۳. توزیع تصاویر هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به تفکیک پایه

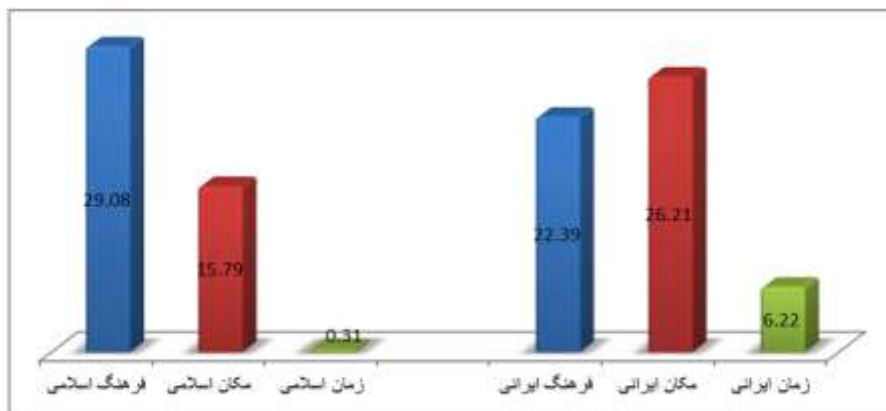
تصاویر به کار گرفته شده در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در مؤلفه زمان، مکان و فرهنگ نیز به تفکیک فرهنگی ایرانی و اسلامی استخراج گردید؛ در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی در تصاویر به مؤلفه‌ی زمان ۶/۲۲ درصد توجه شده، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۰/۳۱ درصد توجه شده است. پس در تصاویر به مؤلفه‌ی زمان، در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی بیشتر توجه شده است.

در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی در تصاویر به مؤلفه‌ی مکان ۲۶/۲۱ درصد توجه شده، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۱۵/۷۹ درصد توجه شده است. در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به مؤلفه‌ی مکان، در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی بیشتر توجه شده است.

در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی در تصاویر به مؤلفه‌ی فرهنگ ۲۲/۳۹ درصد توجه شده است، در حالیکه به این مؤلفه در هویت فرهنگی اسلامی به میزان ۲۹/۰۸ درصد توجه شده

است. در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به مؤلفه‌ی فرهنگ، در هویت فرهنگی ایرانی در مقایسه با هویت فرهنگی اسلامی کمتر توجه شده است.

با توجه به درصد بیان شده برای هر یک از مؤلفه‌های زمان، مکان و فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در تصاویر، می‌توان گفت، بیشترین میزان توجه مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ و کمترین میزان توجه مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی می‌باشد.

نمودار ۴. مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این پژوهش مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده‌ی هویت فرهنگی را از درون عناصر زمان، مکان و فرهنگ استخراج کرده و سپس از مؤلفه‌ی زمان شاخصه‌هایی همچون اساطیر، شخصیت‌ها، رویدادها و وقایع؛ از مؤلفه‌ی مکان شاخصه‌هایی همچون مرز و وطن، نقشه و جغرافیا؛ و از مؤلفه‌ی فرهنگ شاخصه‌هایی همچون زبان و ادبیات فارسی، هنر و لباس ایرانی، تقویم ایرانی، پرچم ایران، سرود ملی، آثار باستانی، تاریخی و دیدنی ایران، آداب و رسوم ایرانی، خدا، قرآن، سوره، آیه، حدیث، وضو، اذان، نماز، دعا، زیارت، قبله، مسجد، اماکن مقدس، شهید و شهادت، آداب و رسوم اسلامی، تقویم اسلامی و حجاب اسلامی را درون‌یابی کرده و پس از شمارش کمی آن‌ها در کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم مقطع ابتدایی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

بر اساس مجموع واژه‌های انتخاب شده (۵۹۵۸۷ واژه) و تصاویر منتخب (۱۷۹۱ تصویر) از ۹۱ درس و ۷۸ کار برگ به‌دست آمد. از این تعداد، ۳۳۳۶ واژه و ۷۰۵ تصویر معرف هویت فرهنگی ایرانی و ۱۷۹۵ واژه و ۵۸۱ تصویر معرف هویت فرهنگی اسلامی بود که نتایج آن به قرار زیر است:

در میان شاخصه‌های مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی به شاخصه‌ی اساطیر ملی و ایرانی در واژه‌های هیچ‌یک از کتاب‌ها اشاره‌ای نشده است. این نتیجه با نتایج تحقیق نوشادی و دیگران (۱۳۹۰) مطابقت داشت. در مورد شاخصه‌ی شخصیت‌های ملی و ایرانی، بیشترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی ششم و کمترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی سوم بود. شاخصه‌ی رویدادهای تاریخی، ملی و ایرانی، بیشترین درصد توجه به این شاخصه مربوط به پایه‌ی چهارم و کمترین درصد مربوط به پایه‌ی سوم بود. دلیل درصد پایین شاخصه‌های مؤلفه‌ی زمان در پایه‌ی سوم، پرداختن متن کتاب به مسائل اجتماعی باشد که مجال برای مطرح نمودن بحث‌های تاریخی و جغرافیایی باقی نگذاشته است. در میان شاخصه‌های مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی بیشترین درصد توجه مربوط به شاخصه‌ی رویدادهای تاریخی، ملی و ایرانی بود.

در میان شاخصه‌های مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی به شاخصه‌ی اساطیر دینی و مذهبی در واژه‌های هیچ‌یک از کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی اشاره‌ای نشده است. این نتیجه با پژوهش جدیدی محمدآبادی (۱۳۹۴) همسو بود. در شاخصه‌ی شخصیت‌های دینی و مذهبی، بیشترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی پنجم و کمترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی سوم بود. در شاخصه‌ی رویدادهای دینی و مذهبی، بیشترین درصد توجه به پایه‌ی پنجم بود. دلیل درصد بالای شاخصه‌های شخصیت‌ها و رویدادهای دینی و مذهبی در پایه‌ی پنجم، گنجاندن دروس تاریخ صدر اسلام و حکومت‌های اسلامی ایران در این پایه است. در واژه‌های پایه‌ی سوم به رویدادهای دینی و مذهبی هیچ اشاره‌ای نشده است. در میان شاخصه‌های مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی بیشترین درصد توجه مربوط به شاخصه‌ی شخصیت‌های دینی و مذهبی بود. اختصاص ده درس در پایه‌های پنجم و ششم به تاریخ اسلام دور از ذهن نیست که درصد بالاتری را به خود اختصاص دهند.

در مجموع به واژه‌های مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی ایرانی بیشتر از هویت فرهنگی اسلامی توجه شده است. براساس نظریه گیدنز عنصر زمان در تمام فعالیت‌های اجتماعی حضور دارد. در مورد شاخصه‌ی مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی؛ مرز و وطن ملی، بیشترین درصد، پایه‌ی چهارم و کمترین درصد مربوط به پایه‌ی سوم بود. در نقشه‌ی ملی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی پنجم بود. در واژه‌های پایه‌ی سوم به نقشه‌ی ملی هیچ اشاره‌ای نشده بود. در شاخصه‌ی جغرافیای ملی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی چهارم بود. در واژه‌های پایه‌ی سوم

به جغرافیای ملی هیچ اشاره‌ای نشده است. در شاخصه‌های مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی بیشترین درصد مربوط به شاخصه‌ی مرز و وطن ملی بود، بخاطر اینکه مرز و وطن در مباحث اجتماعی و تاریخی نیز قابل طرح است. کمترین درصد توجه مربوط به شاخصه‌ی نقشه‌ی ملی بود، بخاطر نقشه مفهومی تصویری است که باید در تصاویر مطرح گردد.

در شاخصه‌ی مرز و وطن اسلامی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی پنجم بود. در واژه‌های پایه‌ی سوم به مرز و وطن اسلامی هیچ اشاره‌ای نشده بود. به نقشه‌ی اسلامی در پایه‌های پنجم و ششم به نسبت برابر توجه شده بود و در پایه‌های سوم و چهارم هیچ اشاره‌ای نشده بود. در جغرافیای اسلامی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی پنجم بود و در پایه‌ی سوم هیچ اشاره‌ای نشده بود. در مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی بیشترین درصد مربوط به مرز و وطن اسلامی و کمترین درصد مربوط به نقشه‌ی اسلامی بود.

در مجموع به واژه‌های کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به مؤلفه‌ی مکان مربوط به هویت فرهنگی ایرانی بیشتر از مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی اسلامی توجه شده بود. بخاطر اینکه در کتاب‌های مربوطه بحث جغرافیا بیشتر مطرح گردیده است تا دانش‌آموزان با سرزمین مادری خودشان آشنا شوند.

در مورد شاخصه‌ی مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی؛ زبان و ادبیات فارسی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی ششم و کمترین درصد مربوط به پایه‌ی سوم بود. شاخصه‌ی هنر و لباس ایرانی، بیشترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی چهارم و کمترین درصد توجه مربوط به پایه‌ی سوم بود. شاخصه‌ی تقویم، پرچم و سرود ملی ایران، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی چهارم و کمترین درصد مربوط به پایه‌ی پنجم بود. شاخصه‌ی آثار باستانی، تاریخی و دیدنی ایران، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی چهارم بود و در پایه‌ی سوم هیچ اشاره‌ای نشده بود. شاخصه‌ی آداب و رسوم ایرانی، بیشترین درصد مربوط به پایه‌ی چهارم و کمترین درصد مربوط به پایه‌ی سوم بود. در میان شاخصه‌های فرهنگی ایرانی بیشترین درصد توجه مربوط به شاخصه‌ی تقویم، پرچم و سرود ملی ایران و کمترین درصد مربوط به هنر و لباس ایرانی بود.

در مجموع به واژه‌های کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به مؤلفه‌ی فرهنگ مربوط به هویت فرهنگی ایرانی کمتر از مؤلفه‌ی فرهنگ مربوط به هویت فرهنگی اسلامی توجه شده است. در این مورد نتیجه‌ی تحقیق با نتیجه‌ی تحقیق خسروانیان (۱۳۸۷) مطابقت دارد. یعنی طی

تقریباً ده سال این کتاب‌ها روند خاصی را طی کرده‌اند.

در جمع‌بندی بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی، بیشترین درصد توجه مربوط به مؤلفه‌ی مکان در هویت فرهنگی ایرانی است. دلیل آن پرداختن بیشتر به بحث جغرافیا نسبت به سایر بحث‌ها در متن کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی است. کمترین درصد توجه مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی می‌باشد.

در میان شاخصه‌های مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی اسلامی بیشترین درصد توجه مربوط به شاخصه‌ی حجاب اسلامی است. با توجه به این امر که دختران پایه‌های چهارم، پنجم و ششم نیز ملزم به رعایت مسئله‌ی حجاب می‌باشند و از آنجایی که هدف اصلی مطالعات اجتماعی تربیت شهروندی مطلوب است که به حقوق و وظایف خویش آگاه باشد و اینکه حجاب برای زنان جزو وظایف شرعی است، بنابراین طرح این مسئله در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی و با این توجه بالا امری شایسته و مثبت به نظر می‌رسد.

در مجموع به تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی به مؤلفه‌ی فرهنگ در هویت فرهنگی ایرانی کمتر از هویت فرهنگی اسلامی توجه شده است. در این مورد نتیجه‌ی تحقیق با نتیجه‌ی تحقیق خسروانیان (۱۳۸۷) مطابقت دارد.

در تصاویر کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در بین مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی، بیشترین درصد توجه مربوط به مؤلفه‌ی فرهنگ و کمترین درصد توجه مربوط به مؤلفه‌ی زمان در هویت فرهنگی اسلامی است. در حالیکه گیدنز بیشترین تأکید را روی مؤلفه‌ی زمان دارد و معتقد است که زمان مهمترین مؤلفه در نظریه‌ی اجتماعی می‌باشد.

با توجه به ویژگی‌های کشور ما که از لحاظ مکانی، زمانی و فرهنگی در شرایط خاصی قرار دارد، لزوم توجه هرچه بهتر و دقیقتر به هر دو بعد هویت فرهنگی (ایرانی و اسلامی) بیشتر از هر زمان دیگری احساس می‌گردد. چراکه توجه به یک بعد و نادیده گرفتن یا تضعیف بعد دیگر، نتایج مطلوبی برای آینده‌ی کشور در پی نخواهد داشت.

استفاده از داستان‌ها و اسطوره‌های ملی، باعث تقویت روحیه‌ی حماسی و میهن‌دوستی در کودکان می‌گردد. همچنانکه نمادپردازان قومی مدعی‌اند هویت‌ها بر رفتار از قبل موجود اساطیر، نمادها و خاطره‌ها استوارند. با شناساندن شخصیت‌ها و مفاخر ملی و دینی در قالب داستان، ضمن آشنایی هرچه بیشتر کودکان با مفاخر، بزرگان و اسطوره‌های ملی و دینی خود، اعتماد به نفس در

کودکان تقویت می‌شود. لذا پیشنهاد می‌گردد مؤلفان و طراحان کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، نسبت به گنجاندن اسطوره‌های ملی و دینی در متن کتاب‌های درسی در جهت جامعه-پذیری دانش‌آموزان، دقت و کوشش لازم را داشته باشند.

منابع

قرآن کریم

- اشرف، احمد (۱۳۷۸). هویت ایرانی در بین ایرانیان خارج از کشور، جلد دوم سنت و تجدد، تهران، بولتن فرهنگی معاونت امور بین‌الملل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بیکر، ترزال (۱۳۹۴). نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه: هوشنگ نایی، تهران: نی.
- جدیدی محمد آبادی، اکبر (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم از حیث توجه به هویت ملی بر محور استانداردهای مصوب، پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، دوره ۳ شماره ۱۱، ۴۱-۴۸.
- خسروانیان، حمیدرضا (۱۳۸۷). ترسیم هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۸۶-۱۳۴۳، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- خوش‌خویی، منصور؛ یوسف‌زاده، محمدرضا؛ سعده، مولود (۱۳۹۰). بررسی میزان تأکید کتاب‌های اجتماعی، تاریخ و فارسی دوره راهنمایی بر هویت اسلامی- ایرانی، مطالعات ملی، دوره ۱۲ شماره ۴، ۶۶-۵۱.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، جلد ۱۴، تهران: دانشگاه تهران.
- رزازی‌فر، افسر (۱۳۸۴). الگوی جامعه‌شناختی هویت در ایران، همبستگی ملی در ایران، مطالعات ملی، دوره ۲ شماره ۵، ۱۳۲-۱۰۰.
- رضی، محمد (۱۳۸۵). نهج‌البلاغه، محمد دشتی، قم: هدی.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۸). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۸). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد اول اصول و مبانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۳). هویت در ایران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی و دانشگاهی.
- غفاری مجلیج، محمد، خزایی، کامیان؛ و ناظری، معصومه (۱۳۹۰)، تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی پایه‌های چهارم و پنجم دوره ابتدایی از نظر برخورداری از مؤلفه‌های هویت ملی، مهندسی فرهنگی، دوره ۶ شماره ۵۹ و ۶۰، ۷۹-۷۱.
- کوش، دنی (۱۳۸۱)، مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی، فریدون وحید، تهران: سروش.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴)، مسائل محوری در نظریه اجتماعی، محمد رضایی، تهران: سعادت.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶)، گزیده جامعه‌شناسی، حسن چاوشیان، تهران: نی.

- مجلسی، محمد باقر (۱۳۹۲)، بحارالانوار، محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه، جلد ۸۴ و ۱۰۳.
- معین، محمد (۱۳۸۷)، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، جلد ۴.
- نوشادی، محمود رضا، شمشیری، بابک، احمدی، حبیب (۱۳۹۰)، «نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی، مجله پژوهش‌های برنامه درسی»، دوره ۱ شماره ۱-۱۶۷-۱۳۹.
- واخ، یواخیم (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی دین، جمشید آزادگان، تهران: سمت.
- هیوم، رابرت ارنست (۱۳۷۲)، ادیان زنده جهان، عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- یوسفی، علی (۱۳۸۰)، روابط بین‌قومی و تاثیر آن بر هویت ملی اقوام در ایران، مطالعات ملی، دوره ۲ شماره ۴۳۸-۱۳.
- Kim, Hyojeong (2004). "National Identity in Korean Curriculum", Canadian Social Studies, Vol 38 No 3. pp 74-89.
- Siriwardena, Regi (2002). National Identity, Content of Education and Ethnic Perception, Retrieved 2009/5/2.